

Лекція 11

Поняття і система юридичного права

Лектор
к.м.наук, доцент кафедри патологічної анатомії, ННМІ СумДУ
зав. курсом «Судова медицина. Медичне право України»
Будко Ганна Юрївна

Держава – це суверенна, політико-територіальна організація влади громадянського суспільства, яка виражає інтереси всіх його соціальних верств шляхом встановлення загальнообов'язкових правил поведінки за участю спеціальних органів управління і примусу, узгоджує і забезпечує ці інтереси та вирішує загальносуспільні питання.

Держава, здійснюючи політичну владу в громадському суспільстві:

- підпорядковує свою діяльність служінню цьому суспільству;
- забезпечує однакові можливості для всіх людей у всіх сферах їхньої життєдіяльності на засадах соціальної справедливості й милосердя;
- не втручається в особисте життя людини;
- регулює суспільні відносини в межах чинної конституції, законів та інших нормативно-правових актів.

Основні функції держави:

- оборона;
- підтримання зовнішніх відносин;
- охоронна;
- організаційна;
- інформаційна;
- економічна;
- екологічна;
- соціальна;
- культурно-виховна.

Форми держави:

- 1) монархія;
- 2) республіка:
 - а) аристократична (стародавній Рим);
 - б) демократична:
 - парламентська (Італія);
 - президентська (США);
 - змішана (Україна).

Україна має змішану форму правління.

Влада – це здатність владноможного суб'єкта визначати варіанти поведінки підвладного і домагатися здійснення такої поведінки.

Соціальні норми – це загальні правила поведінки людей у суспільстві, зумовлені об'єктивними закономірностями, і є результатом свідомої вольової діяльності певної частини чи всього суспільства та забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.

Соціальні норми регулюють відносини між суб'єктами через:

- установа моделей поведінки людей, які повинні або не повинні здійснюватися;
- визначення умов, за яких закріплена модель поведінки дозволяється або забороняється;
- визначення суб'єктів, на яких, за цих умов, поширюється певне правило.

Види соціальних норм залежно від способу їх утворення і забезпечення:

1. Юридичні (правові) норми – це загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, встановлені (санкціоновані) державою, охороняються, захищаються і гарантуються нею та містяться в нормативно-правових актах.

2. Моральні норми – це правила поведінки, що базуються на моральних поглядах суспільства на добро і зло, справедливе й несправедливе, гуманне й негуманне, а забезпечуються, насамперед, внутрішнім переконанням та силою громадської думки.

3. Корпоративні норми – це правила поведінки, що встановлюються й забезпечуються політичними партіями, громадськими організаціями та іншими об'єднаннями людей.

4. Звичай чи традиції – це правила поведінки, що історично склались і увійшли у звичку людей.

Суспільство – це соціальний організм, частина природи, що складається з людей, які постійно працюють над удосконаленням знарядь і засобів виробництва.

Право – це система загальнообв'язкових, формально визначених правил поведінки, що регулюють найважливіші суспільні відносини, які встановлюються й охороняються державою.

Функції права:

I Загальноспеціальні юридичні функції:

1 Гуманістична функція характеризується тим, що право охороняє та захищає права і свободи людства, народу, людини. Наприклад, Конституція України в ст. 27 закріплює право людини і громадянина на життя.

2 Організаторсько-управлінська – право суб'єктів на вирішення певних економічних і соціальних проблем.

3 Оцінно-орієнтувальна – поведінка людей оцінюється з огляду на закони держави, вказує на безконфліктні, соціально допустимі способи й засоби задоволення потреб людини в межах правомірної поведінки. Наприклад, Цивільний кодекс України передбачає право людини і громадянина на одержання спадщини.

4 Ідеологічно-виховна – право формує у людини певний світогляд, виховує в неї зразки правомірної поведінки.

5 Гносеологічна (пізнавальна) – право само виступає як джерело знань. Наприклад, вивчаючи норми права, суб'єкт права має можливість одержати знання про обсяг пільг, допустимі норми шкідливих викидів у атмосферу, про свої права і обов'язки тощо.

II Спеціальні юридичні функції:

1 Регулятивна функція спрямована на врегулювання суспільних відносин способом закріплення бажаної поведінки в тих або інших галузях чи інститутах права.

- регулятивно-статична функція – здійснює вплив права на суспільні відносини, що закріплює і регулює суспільний порядок у соціально неоднорідному суспільстві у стані спокою;

- регулятивно-динамічна – здійснює такий вплив права на суспільні відносини, що забезпечує динамічний розвиток громадянського суспільства.

2 Охоронна функція спрямована на охорону відповідної системи суспільних відносин, на забезпечення їхньої недоторканності з боку правопорушників, на недопущення правопорушень, зменшення або усунення їх із повсякденного життя.

Загальнолюдські принципи права:

а) закріплення у праві міри свободи людини та забезпечення її основних прав;

б) юридична рівність однойменних суб'єктів у всіх правовідносинах;

в) верховенство закону як акта нормативного волевиявлення вищого представницького органу держави;

г) взаємопов'язаність юридичних прав і обов'язків;

г) регулювання поведінки людей та їх об'єднань за загальнодозводеним типом правового регулювання: «дозволено все, що прямо не заборонено законом»;

д) діяльність органів і посадових осіб за принципом: «дозволено тільки те, що прямо передбачено законом»;

е) чітке закріплення правовими нормами процедурно-процесуальних механізмів забезпечення (гарантування) прав людини і здійснення нею своїх обов'язків;

є) здійснення правосуддя тільки судами як найефективніша гарантія прав людини;

ж) юридична відповідальність людини за свою протиправну поведінку;

з) обов'язкова дія принципу презумпції невинуватості особи в суспільстві.

Норма права – це встановлене або санкціоноване захищене державою правило поведінки, що визначає права й обов'язки осіб у врегульованих суспільних відносинах.

Елементи норми права:

1) гіпотеза – це частина норми права, яка містить умови, обставини, з настанням яких можна чи необхідно здійснювати правило, що міститься в диспозиції.

Види гіпотез:

а) **проста**, в якій визначена тільки одна умова, наявність якої є підставою для реалізації норми. Так, ст. 82 Конституції України містить таку гіпотезу «Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу»;

б) **складна**, в якій визначені дві або більше умови, наявність сукупності яких є підставою для реалізації норми. Так ст. 76 Конституції України містить складну гіпотезу, вона підкреслює, що народним депутатом України може бути обраний:

- громадянин України;

- який на день виборів досяг двадцяти одного року;

- має право голосу;

- проживає в Україні протягом останніх п'яти років.

Всі вище перелічені умови повинні бути разом, щоб особа могла бути включена до списку певної партії і обиратися на пост народного депутата України.

в) **альтернативна**, в якій визначені дві або більше умови, настання хоча б однієї з яких є підставою для реалізації норми. Так, ст.81 Конституції України закріплює положення про те, що повноваження народного депутата України припиняються достроково в разі:

- складення повноважень за його особистою заявою;
- набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;
- припинення його громадянства або його виїзду на постійне проживання за межі України;
- якщо протягом 20 днів з дня виникнення обставин, які призводять до порушення вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, ці обставини ним не усунуто;
- не входження народного депутата України, обраного від політичної партії, до складу депутатської фракції цієї політичної партії або виходу народного депутата України зі складу такої фракції;
- його смерті.

2) диспозиція – це частина норми права, що містить суб'єктивні права та юридичні обов'язки, тобто саме правило поведінки;

Види диспозицій:

а) **проста**, в якій вказується на дозвіл чи на заборону певних дій, і нічого не пояснюється.

Так, ст. 369 Кримінального кодексу України має диспозицію, що складається із двох слів - давання хабара, а далі продовжується - карається..., тобто правило поведінки заборонене.

Зі слів карається починається наступний елемент норми права - санкція.

Для розуміння такої диспозиції слід звернутися до офіційного тлумачення права. Щодо цієї статті Кримінального кодексу, таке тлумачення міститься в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства про відповідальність за хабарництво»;

б) **описова**, в якій вказується на основні ознаки правила поведінки, конкретизуються суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників право-відношення, що регулюються нормою.

Так, ст. 21 Кодексу законів про працю в такій диспозиції визначає, що «трудовий договір є угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якої працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін»;

в) **відсилна**, в якій правило поведінки визначено частково з одночасною відсилкою до інших статей нормативно-правового акту, де це правило конкретизовано. Відсилочна диспозиція застосовується у випадках, коли правило поведінки пов'язане з обставинами, що вже визначені в інших нормах. Законодавець не повторює це правило, а просто відсилає до них і тим самим економить (зменшує) нормативний матеріал.

Так, ст. 112 Конституції України підкреслює «У разі дострокового припинення повноважень Президента України відповідно до ст.108, 109, 110, 111 цієї Конституції виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України. Голова Верховної Ради України в період виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати повноваження, передбачені пунктами 2, 6-8, 10-13, 22, 24, 25, 27, 28 статті 106 Конституції України». Тільки звернення до вказаних статей дає можливість повністю розуміти правило поведінки;

г) **бланкетна**, в якій правило поведінки не міститься або визначене частково з одночасною відсилкою до іншого законодавства, де це правило конкретизоване, або певного державного органу чи громадської організації, які уповноважені вирішувати питання щодо цього правила. Бланкетна диспозиція надає можливість легко орієнтуватися в законодавстві держави, яке представлено в єдності, а також серед великої кількості державних органів, установ, організацій чи об'єднань громадян.

Так, ст. 67 Конституції України зобов'язує кожного сплачувати податки і збори, в порядку і розмірах, встановлених законом (відсилає до податкового законодавства), а ст. 98 Конституції України закріплює положення про те, що контроль за використанням коштів Державного бюджету України від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата.

3) санкція – це частина норми права, у якій подано юридичні наслідки виконання чи невиконання правила поведінки, зафіксованого в диспозиції: каральні; відновні; заохочувальні.

Види санкцій:

а) **абсолютна**, в якій визначена міра покарання, яка не може бути ні зменшена, ні збільшена:
- догана, або звільнення з роботи, як дисциплінарне стягнення;
- конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;

- довічне позбавлення волі, як кримінальне покарання та інші;

б) **відносно-визначена**, в якій вказується на мінімальний і максимальний розмір покарання, в межах якого компетентний орган держави (посадова особа) може накладати кару.

Так, за дезертирство військовослужбовець карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років (ст. 408 КК України);

в) **альтернативна**, в якій закріплено два або більше види основного покарання із яких компетентний орган (посадова особа) може застосувати лише один вид.

Так, за грабіж передбачене покарання у вигляді штрафу від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами до 2 років, або позбавлення волі на строк до 4 років (ст. 186 КК України). Кара в такій санкції визначається в порядку підвищення її суворості і підвищення несприятливих наслідків для злочинця. Вирішуючи питання про вид і розмір покарання за цей злочин, суд буде, враховувати ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину, виходячи із всіх обставин його скоєння.

г) **відсилочна**, в якій міра покарання не міститься, але одночасно визначена відсилка до інших статей нормативного акту або іншого законодавства, де кара конкретизована.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 15 Кодексу України про адміністративні правопорушення військовослужбовці і призвані на збори військовозобов'язані, а також особи рядового і начальницького складів органів внутрішніх справ несуть відповідальність за адміністративні правопорушення за дисциплінарними статутами (крім випадків, визначених у цій статті).

Реалізація норм права – це втілення встановлених правових норм у діяльність суб'єктів права через виконання юридичних обов'язків, використання суб'єктивних прав, дотримання заборон, застосування норм права.

Використання – це форма реалізації повноважних правових норм, яка полягає в активній чи пасивній поведінці суб'єктів, що здійснюється ними за їхнім власним бажанням (наприклад, реалізація законодавства про право на вищу освіту).

Виконання – це форма реалізації зобов'язальних юридичних норм, яка полягає в активній поведінці суб'єктів, що здійснюється ними незалежно від їхнього власного бажання (приміром, реалізація законодавства про державні податки).

Дотримання – це форма реалізації заборонних юридичних норм, яка полягає у пасивній поведінці суб'єктів, утриманні від заборонених діянь (скажімо, не порушення водіями транспортних засобів обмежень щодо швидкості руху на автомагістралях).

Види юридичного (позитивного) права:

1. **Юридичне об'єктивне право** – це система всіх правових приписів, що встановлені (санкціоновані), охороняються, захищаються державою, мають загальнообов'язковий характер, є критерієм правомірної чи неправомірної поведінки та існують незалежно від індивідуальної свідомості суб'єкта права.

2. **Юридичне суб'єктивне право** – це певні можливості, міра свободи, що належить суб'єкту, який сам вирішує, користуватися ними чи ні.

Предмет правового регулювання - це якісно однорідні суспільні відносини, які регулюються нормами права. Предмет правового регулювання відповідає на питання: що регулює ця галузь права.

Стадії правого регулювання:

- **стадія «усвідомлення»** необхідності правового регулювання (державна і суспільство приходять до висновку про необхідність заміни, заборони і/або контролю правовідносин, що розвиваються, у зв'язку із чим настає енергійний процес створення правових норм);

- **стадія «впровадження»** правових норм, що регулюють суспільні відносини (здійснення визначених правовими нормами правочинностей у встановлених межах);

- **стадія «дій»** і реалізації (досягається мета правого регулювання).

Методи правового регулювання - це сукупність правових способів, за допомогою яких здійснюється вплив на суспільні відносини, що є предметом правового регулювання.

Типи методів правого регулювання:

- дозвіл (цивільно-правове регулювання);

- зобов'язання (адміністративно-правовий тип);

- заборона (кримінальні норми).

Закон – це нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, що приймається відповідно до

особливої процедури парламентам або безпосередньо народом і регулює найважливіші суспільні відносини.

1. Вони приймаються **спеціально уповноваженими суб'єктами** – парламентом як органом законодавчої влади або безпосередньо народом (шляхом референдуму). В Україні прийняття законів є виключною компетенцією Верховної Ради України. Народ України здійснює законодавчі повноваження через всеукраїнський референдум.

2. Вони регулюють **найбільш значущі, ключові суспільні відносини**, встановлюють їх відправні засади.

Так, згідно зі ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються права, свободи, обов'язки людини і громадянина, порядок застосування мов, правовий режим власності, територіальний устрій України, організація і порядок проведення виборів та референдумів, організація і діяльність органів виконавчої влади, засади місцевого самоврядування, судоустрій, засади цивільно-правової відповідальності, діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них та ін.

3. Вони мають **вищу юридичну силу**. Вища юридична сила закону виявляється у тому, що:
– всі інші нормативні акти повинні відповідати закону (вони мають підзаконний характер);
– закон може змінюватися чи скасовуватися тільки законом;
– прийняття нового закону спричиняє зміну або скасування підзаконних актів у частині, що суперечить цьому закону.

4. Вони приймаються з **додержанням особливої процедури**.

Порядок прийняття законів в Україні регулюється Конституцією України, Регламентом Верховної Ради України, Законом України «Про всеукраїнський референдум».

Правовідносини – це врегульовані права суспільні відносини, учасники яких виступають як носії взаємних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що забезпечуються державою.

Види суспільних відносин з точки зору теорії держави і права:

- 1) політичні (політична система);
- 2) правові (правова система).

Політична система – це сукупність держаних організацій, громадських об'єднань і трудових колективів і матеріальних, нематеріальних компонентів, зв'язаних політичними відношеннями та здійснюють функції з реалізації політичної влади.

Матеріальні компоненти політичної системи:

- політична організація суспільства чи суб'єктів політики;
- політичні норми;
- політичні відносини;
- політичні функції;
- політичний режим;
- політичний процес.

Нематеріальні компоненти політичної системи:

- політичні погляди;
- політична свідомість;
- політична культура.

Політика – це частина життєдіяльності людей, пов'язана головними для життя та діяльності особи, держави та суспільства інтересами, в основі яких лежать потреби народів, націй, соціальних груп, держави та інших соціальних суб'єктів.

Правова система – це сукупність внутрішньо узгоджених, взаємно пов'язаних, соціально однорідних юридичних засобів, за допомогою яких держава здійснює необхідний нормативний вплив на суспільні відносини, закріплюючи, регулюючи, охороняючи й захищаючи їх.

Об'єкти правовідносин – це ті реальні соціальні блага, які задовольняють інтереси й потреби людей і з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Їх поділяють на матеріальні, духовні блага, дії суб'єктів правовідносин, результат їхньої діяльності.

Суб'єктами правовідносин є: фізичні (громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства) та юридичні особи; державні та громадські організації; різні спільності (трудовий колектив, нація, народ, населення відповідного регіону тощо); громадянське суспільство.

Суб'єкти правовідносин повинні володіти правосуб'єктністю, тобто здатністю бути носіями прав і обов'язків, здійснювати їх від свого імені та нести юридичну відповідальність за свої дії.

Складові правосуб'єктності:

1. **Правоздатність** – це здатність суб'єкта бути носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

2. **Дієздатність** – це здатність суб'єктів своїми діями набувати і самостійно здійснювати суб'єктивні права і виконувати юридичні обов'язки. Її поділяють на угодо- і деліктоздатність.

а) угодоздатність – це здатність суб'єкта правовідносин особисто своїми діями здійснювати і укладати цивільно-правові угоди.

б) деліктоздатність – це здатність суб'єктів правовідносин нести відповідальність (юридичну) за скоєне правопорушення.

Фізичні особи як суб'єкти правовідносин можуть бути громадянами України, іноземними громадянами, особами без громадянства, їх також можна поділити на приватних осіб, посадових осіб і спеціальних суб'єктів.

Юридичними особами визнаються організації, що мають особисте майно, можуть від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав, виконувати обов'язки, бути позивачами в загальному, арбітражному чи третейському суді, а також нести юридичну відповідальність за свої дії.

Юридичні обов'язки – це закріплена нормами права міра необхідної, найбільш розумної та доцільної, поведінки особи (суб'єкта), спрямована на задоволення інтересів носія суб'єктивного права і забезпечена можливістю державного примусу.

Юридичні факти – це конкретні життєві обставини, передбачені гіпотезою правової норми, що спричиняють виникнення, зміну чи припинення правовідносин.

Класифікації юридичних фактів:

- за юридичними наслідками: правотворчі, правозмінні, правоскасувальні;

- залежно від форми їх прояву: позитивні та негативні;

- залежно від індивідуальної волі суб'єкта: події та дії;

- за характером дії: одноразової чи неперервної дії, а також активні та пасивні;

- за галузевою ознакою: матеріальні та процесуальні:

- **матеріальні норми**, що встановлюють суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів. Так, всі статті Особливої частини Кримінального кодексу України визначають суспільно-небезпечні діяння, що є злочинами і встановлюють обов'язок кожного утримуватися від їх порушення (матеріальні норми права відповідають на питання - що робити?);

- **процесуальні норми**, що визначають певну послідовність (порядок) визначених дій, необхідних для реалізації матеріальної норми. Так, для притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка порушила матеріальну норму, тобто вчинила злочин, необхідно порушити кримінальну справу, здійснити дізнання, досудове слідство, підготовку розгляду справи в суді, розглянути її в судовому засіданні, постановити вирок та інше. Все це здійснюється на підставі процесуальних норм, які містяться в Кримінально-процесуальному кодексі України (процесуальні норми відповідають на питання - як робити?).

- за розподілом прав і обов'язків: односторонні та багатосторонні;

- залежно від кількості суб'єктів: прості та складні.

Юридичні дії, своєю чергою, поділяють на правомірні та неправомірні. Розрізняють правову і неправову поведінку.

Види поведінки:

I Правова поведінка – це поведінка, яка підлягає правовому регулюванню:

1) правомірна поведінка – це свідомо-вольова поведінка дієздатної особи, що об'єктивно дає користь суспільству, що відповідає праву і спричиняє позитивні правові наслідки;

2) протиправна поведінка – це суспільно небезпечна, винна поведінка деліктоздатної особи, що заподіює шкоду суспільним, державним або особистим інтересам (або що створює загрозу такої шкоди в майбутньому) і що спричиняє негативні юридичні наслідки:

а) правопорушення – це винне протиправне діяння, здійснене деліктоздатною особою:

- провина (проступок) – це суспільно шкідливе, винне, протиправне діяння, що веде за собою застосування стягнення;

- злочин – це суспільно небезпечне, винне діяння, заборонене кримінальним законом під загрозою покарання.

б) об'єктивне протиправне діяння не несе за собою юридичної відповідальності.

II Неправова поведінка – це юридично байдужа поведінка, яка знаходиться поза сферою правового регулювання.